

ЎРТА АСРЛАР МАРКАЗИЙ ОСИЁ МЕЪМОРЧИЛИГИДА ЭПИГРАФИКАНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

МРДИ II босқич магистранти:

Т.У.МУРТАЗАЕВ

Илмий раҳбар:

А.ф.н. доцент З.Ш.ДОСМЕТОВА

Мусулмон Шарқи хусусан, Ўрта Осиё эпиграфикаси серқирра ва ўзига хос анъаналарга бойдир. У доимо илоҳий матнлардаги ҳикматлар, фалсафий фикрлар, мавъизавий нақлларнинг теран маъноларини ихчам шаклларда ифодалаш имконини берган.¹

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, меъморчиликда “эпиграфика” (юнонча — битик)нинг қўлланилиши тегишли ҳудуд ёки миллатнинг диний эътиқоди ва қарашларидан келиб чиқиб амалга оширилган. Юртимиздаги меъморий обидаларнинг ажралмас қисми бўлмиш мана шундай битиклар нафис кўриниши ва маъно мазмунга эгаллиги билан биноларнинг кўркига кўрк қўшибгина қолмай халқимизнинг маънавий қарашларини юксалтиришга бевосита хизмат қилган.²

Марказий Осиё меъморчилигида эпиграфиканинг қўлланилиши бевосита Ислом динига боғлиқ. Ислом дини ва мусулмончилик тамойилларининг Ўрта Осиё ҳудудида тарқалиши, чуқур илдиз отиши баробарида ўлкамиз халқлари кенг мусулмон олами билан тутшиб, унинг бой диний ва дунёвий маданияти, илм-у урфони билан яқиндан ошно бўлиб борди. Айни чоғда, азалдан илм-у маърифат ўчоғи бўлиб келган кўҳна юртимиз бағридан бу даврда жаҳонга доврўф солган, дунё маданияти ва

¹ Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар”/албом/ Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми жамғармаси. Т-2011.

² Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар”/албом/ Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми жамғармаси. Т-2011.

цивилизацияси хазиначига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб машҳур алломалар, буюк муҳаддис олиму уламолар етишиб чиққан. Бу даврларда Хаттотлик (араб хуснихат ёзуви, китоб кўчириш ҳамда меъморий иншоотлар, бадий буюмларнинг китобаларини яратиш касби) халқ санъатининг муҳим ва кенг тарқалган соҳаларидан бирига айланган. Ҳали китоб босиш кашф этилмаганлиги, қўлёзма китоблардан нусхалар хаттотлар томонидан фақат қўлда кўчирилиши туфайли хаттотлик санъати анча ривож топган. Турли услубда хуснихат билан битилган хаттотлик намуналари меъморий нақшларда ҳам ҳаётий мазмун ва эстетик завқ берувчи безак сифатида ишлатилган³.

Ислом оламида араб хаттотлигининг қуйидаги етти *Куфий, Муҳаққақ, Сулс, Насталиқ, Райҳоний, Тавқеъ, Риқо* хат турлари кенг қўлланилади ва ёзилиш услублари билан бир-биридан фарқланади.

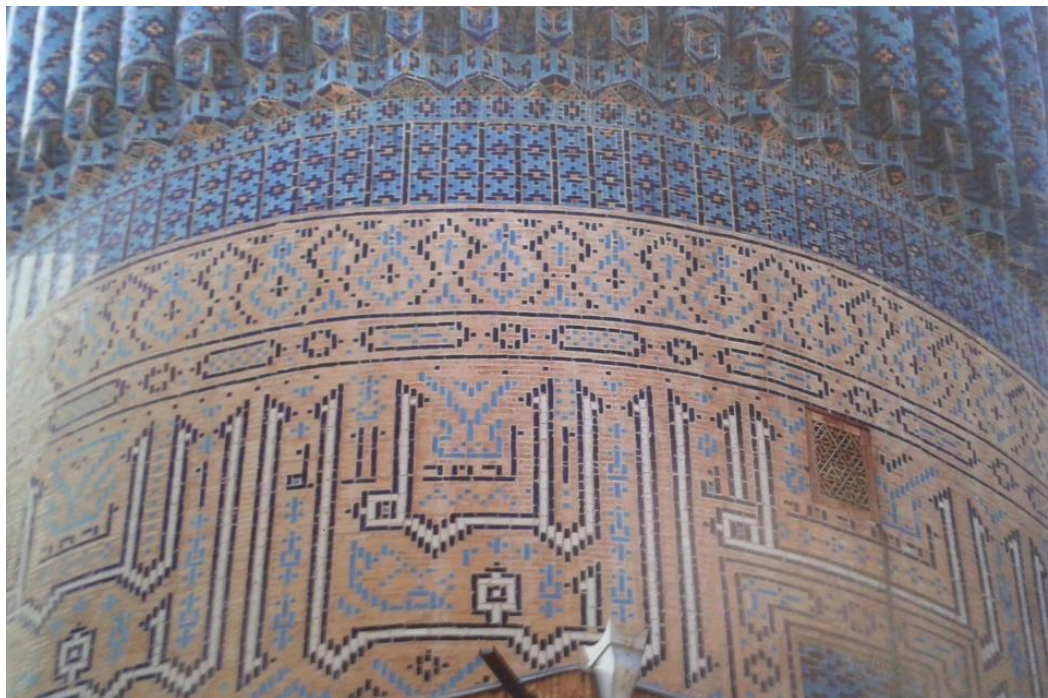
Меъморчиликда эса хаттотлик санъатининг асосан *Куфий, Сулс, Ғубор, Насталиқ* ва *Насх* хат турлари кенг қўлланилган. Улар меъморий обидалар пештоқларининг юқори қисмларидаги китобаларида, пештоқ атрофини ўраб турувчи қисмларида, минораларда, гумбазларнинг ост қисмида, обидаларнинг интерерида ва бошқа кўплаб жойларида қўлланилган ҳамда бино безакларининг композицион ечимларини очиб берган.

Ўрта асрлар А. Темур ва темурийлар даври(XIV-XVII асрлар)га келиб меъморчиликнинг юқори даражада ривожланиши таъсирида эпиграфик композицияларнинг ҳам ранг-баранглиги ошаверган. Яъни эпиграфик безаклар турли хил усулларда, турли ашёларда, турли ўлчамларда бажарила бошланган. Хаттот ва мусаввирлар, кошинкор, ганчкор ва ёғоч ўймакор усталарнинг биргаликдаги самарали меҳнатлари эвазига бутун дунёни лол қолдирган, турли эпиграфик композициялар яратилган. Кошинкорлик санаъти билан биргаликда маёлика ва мозайка безаклари вужудга келган.

³ Эргашев С. М “Самарқанд меъморий ёдгорликлари (тарихий-манбавий) таҳлили” (Музейшунослик, консервация ва бадий ёдгорликларни сақлаш) диссертация. Самарқанд-2016.

Маёликада кичик керамик плиткалар орқали мураккаб композициялар яратилган. Мазкур безак тури билан асосан бинонинг тарзи, катта ҳажмли деворларнинг юза қисмлари, миноралар ва гумбазларнинг асос қисмларида эпиграфик композициялар яратилган. Маёлик безакли композициялар одатда куфий хат турида бажарилган.

Маёлик безаклар нафақат катта ҳажмли юза қисмларни ёпган, балки, бино билан биргаликда маҳобатли композицияни яратган. Катта ҳажмли маёликада бажарилган эпиграфика намуналари меъморий обидани янада саловатли кўрсатишга хизмат қилган. Мазкур безакларда куфий хати ҳарфлари билан биргаликда турли нақш элементлари ҳам қўлланилган. Бунда маёлик нақшлар тўлдирувчи вазифасини бажарган ва шу кўринишдаги композициялар гумбазларнинг асос қисмида кўпроқ қўлланилган бўлиб, матннинг давомийлигига алоҳида эътибор берилган ҳолда жойлаштирилган.

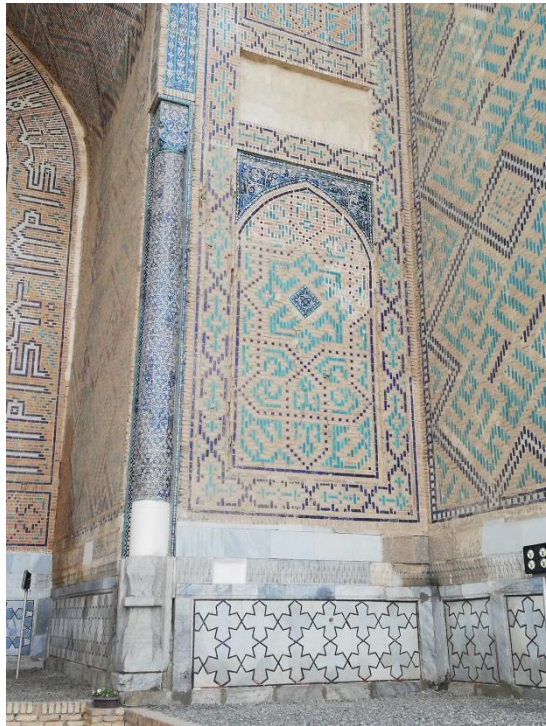
Самарқанд. XV аср. Гўри амир мақбараси (1401-1405).

Мақбара гумбазидаги ёзув:

الله الحمد / تقوى - الخلود

Таржима: Боқийлик-Худога хос/ Худога шукр!

Катта ҳажмли девор юзасида эса, аксинча кичик-кичик матнлар маёлик безакли композицияларни тўлдириб турган. Яъни такрорий бажарилган геометрик нақшлар (саккиз қиррали юлдуз ва б.қ.)нинг ички қисмлари кичик матнлар билан тўлдирилган. Матнларда асосан “Муҳаммад (с.а.в)” ва “Аллоҳ” сўзлари ёзилган. Бундай маёлик композициялар масжид ва мадрасалар кириш равоқларининг ички қисмларида ҳам қўлланилган.

Самарқанд. Биби-Хоним масжиди. XIV-XV асрлар.

Бундан ташқари маёликада матнли композициялар ички ва ташқи равоқлар атрофида ҳам давомий тарзда бажарилган. Бунда матн равоқнинг ўнг томон пастки қисмидан бошланиб чап томон пастки қисмида тугатилган. Натижада матнли композиция бутун равоқни қамраб олган ҳолда у билан биргаликда катта ҳажмли мураккаб композиция ҳосил қилган. Бундай композициялардан асосан мадраса ва масжидларда кўпроқ фойдаланилган. Чунки, ҳар иккала турдаги жамоат биноларига ҳам одамлар доимий тарзда ташриф буюриб туришган. Мадрасаларда диний ва дунёвий билимлардан сабоқ олишса, масжидларда иймон келтириб тавба-тазарру қилишган, намоз ўқишган. Мадраса ва масжидлар халққа маърифат улашувчи, иймонли бўлишга, ёлғиз Аллоҳга ишонишга ва итоат этишга ундовчи масканлар

ҳисобланган. Айнан шунинг учун ҳам уларда Қуръони Карим оятлари келтирилган эпитафик безаклар ишланган.

Самарқанд. XVII аср. Тиллақори мадрасаси бош тарзи.

Ўрта асрларда Марказий Осиё меъморчилигида энг кўп қўлланилган безак турларидан бири бу мозаикадир. Мазкур безак тури ҳам маёлика каби керамик кошинларда бажарилади. Маёликадан фарқли ўлароқ мозаикада ўрта ҳажмли композициялар ҳар хил шаклдаги кичик бўлақлардан йиғилган ҳолда яхлит кўринишга келтирилади. Бунга асосий сабаб, кичик бўлақларни кулолчилик печларида пишириш (одатда адашиб кетмаслик мақсадида бўлақларнинг орқасига кетма-кетликда тартиб рақамлар қўйилади) бирмунча қулайлик келтириб чиқаради. Бундан ташқари мозаикада ишланган композиция (кичик бўлақлардан йиғилганлиги эвазига) ўзига хос ва чиройли кўриниш касб этади.

Мозаикада ишланган эпитафик композицияларда эса матн билан биргаликда ислимӣ, ўсимликсимон нақшлар ҳам тасвирланади ва айнан ана шу мутаносиблик оқибатида безак мукамал бадиӣ кўринишга эга бўлади. Мазкур безак турида асосан сулс, куфӣй ва сулс, насх, баъзан райҳонӣй ва ғубор хатларида битилган матнлар акс эттирилади.

Ўрта асрлар меъморчилигининг яна бир ўзига хос безакларидан бири бу “кундал” бўлиб, кундал техникасида яратилган композициялар интерьерларни безашда қўлланилади. Кундал композициялари силлиқ сувоқ қилинган деворларга темпера билан ишланади. Уларда асосан ўсимликсимон нақшлардан яратилган композициялар ишланади. Баъзи композициялар эса сулс, насх ва настаълик хатларида ёзилган матнлар билан тўлдирилади. Кундал композициялари ўзининг ранг-баранглиги билан ҳам кишини ўзига жалб этади. Ўсимлик таналари жигарранг ва ҳаворангларда, гуллар ва япроқлар яшил, сарик, пушти ва шу каби эътиборни тортадиган рангларда бажарилса, матнлар кўпинча оқ рангда тасвирланади. Шунинг учун ҳам матнларни бир қарашда ажратиб олиш осонроқ. Бундан ташқари кундал техникасида фақат матндан иборат композициялар ҳам ишланади. Бунда матннинг ўзи давомий узун композицияни ҳосил қилади. Одатда матн фони ёрқин кўк рангда, ҳарфлар эса оқ рангда ишланади. Ўрта асрларда масжид ва мадрасаларда кундалда ишланган эпиграфик композицияларнинг ҳарфларига кўпинча тилла суви билан ишлов берилган ва бу ўз навбатида интерьернинг янада ҳашамдор кўринишда бўлишига сабаб бўлган.

Булардан ташқари Ўрта асрлар меъморчилигида ганчкорлик, сангтарошлик ва ёғоч ўймакорлиги безакларида ҳам эпиграфик композициялар тасвирланган бўлиб, уларда куфий ва сулс хатларидан ташқари бошқа хат турлари ҳам қўлланилган. Ганчкорлик композицияларида матнлар ислимий ва хандасавий нақшлар билан мутаносибликда тасвирланган бўлса, сангтарошликда асосан биноларнинг тарх қисмида яхлит матнли композициянинг ўзи ишланган. Ёғоч ўймакорлигидаги эпиграфик композициялар эса фақат кириш эшикларининг тепа қисмида ислимий нақшлар билан бирга тасвирланган. Бундай композицияларда қисқа матнлар туширилган ва мазкур матнлар асосан сулс хатида ёзилган

Бугунги кунда меъморий обидаларимиздаги эпиграфик ёзувларни ўрганишда олимларимиз томонидан кўплаб лойиҳалар амалга оширилмоқда. Лекин, уларда асосан битикларнинг мазмун-моҳияти очиб берилган. Шу билан бир қаторда эпиграфик битикларни бадиий жиҳатдан яъни, бири-биридан композицион ечимлари ва хат турлари билан фарқланишини, турли ашёларда бажарилиш усуллари, тарихий даврларга қараб ривожланиш босқичларини ҳам ўргансак фойдадан ҳоли бўлмайди. Бундан ташқари ҳар бир обида учун алоҳида унинг безакларида қўлланилган эпиграфик дурдоналар ва уларнинг таржималари келтирилган кичик-кичик каталоглар тайёрланса, ўз навбатида тарихий масканларга ташриф буюрувчи юртдошларимизнинг диний қарашларига ижобий таъсир қилибгина қолмай, юртимизда туризмни ривожлантириш йўлида ўзига хос кичик янгилик бўлиб хорижий сайёҳлар учун ҳам қизиқарли маълумот манбаи вазифасини ҳам бажара олади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ислон Каримов “Тарихий хотирасиз – кезалак йўқ” Т-1998.
2. Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар”/албом/ Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми жамғармаси. Т-2011.
3. Ш.С. Ғаффоров, М.А. Юнусов, С.И. Шарипов, М.М. Саидов “Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари тарихи” Самарқанд-2011.
4. Эргашев С. М “Самарқанд меъморий ёдгорликлари (тарихий-манбавий) таҳлили” (Музейшунослик, консервация ва бадиий ёдгорликларни сақлаш) диссертация. Самарқанд-2016.

Илмий раҳбар:

Архитектура фанлари номзоди, доцент

З. Ш. ДОСМЕТОВА
